

Зазимко О.В. Процеси прийняття та емансипування у саморозвитку особистості / О.В. Зазимко // Особистість в умовах кризових викликів сучасності: Матеріали методологічного семінару НАПН України / За ред. академіка НАПН України С.Д. Максименка. – К. : Відділення психології, вікової фізіології та дефектології НАПН України, 2016. – с. 125-132. - Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/704987/> (0,5 д.а.)

УДК: 159.923.2: 316.75

ПРОЦЕСИ ПРИЙНЯТТЯ ТА ЕМАНСИПУВАННЯ У САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

О.В. Зазимко, старший науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, доцент

Стаття присвячена опису забезпечення саморозвитку особистості одночасно-послідовним плином процесів прийняття культурних цінностей і емансипування від них, який при певних дисбалансах має негативні наслідки становлення особистості. Показано, що ступінь розширення контексту осмислення особистісного досвіду як «вихід за рамки» сприйняття світоустрою, людських взаємин, мінливості особистості відбивається на «побудові» різних видів проектів особистості.

Ключові слова: прийняття, адаптація, емансипація, трансцендентування, саморозвиток, особистісний досвід, особистісний проект.

Постановка проблеми. Проблема розвитку особистості, яка ніколи не втрачає своєї актуальності, у кризових умовах розвитку суспільства набирає ще більшої значимості. Порушення рівноваги середовища існування людини може спонукати (125) виникненню різних видів життєвих криз та внутрішньоособистісних конфліктів. Саме такі ситуації вимагають нагального відновлення чи створення нового проекту особистості. Умови пришвидшеної мінливості соціальних норм, становлення нових культурних цінностей мають неоднозначні наслідки для кожного суб'єкта суспільства. Кризові виклики сучасності є лакмусовим папером визначення рівня розвитку особистості, який є стартовим у подальшому безперервному саморозвитку особистості.

Саморозвиток особистості забезпечується одночасно-послідовним плином процесів внутрішнього прийняття культурних цінностей і емансипування від них, як «звільнення» особистості від соціокультурних обмежень, що були прийнятними на певному етапі її особистісного розвитку. Перебігу вказаних процесів присвячено не мало психологічних наукових праць, серед яких є з'ясування місця адаптаційного процесу в психології особистості (Г. Балл, 1989; Л. Божович, 1986; Г. Костюк, 1969; О. Леонт'єв,

1983; Ж. Піаже, 1971 та ін.), емансипації як шляху становлення особистості (А. Гусейнов, 2013; Д. Леонтьєв, 2010; М. Малер, 2011; Н. Самоукіна, 2000; В. Слободчиков, 1986; Дж. Шоттер, 1984 та ін.) та суміжним поняттям: прийняття людиною соціальних норм і цінностей та її здатності до трансценденції (А. Джорджи, 1992, Д. Леонтьєв, 2001, 2010; Е. Фромм, 1991, 2001 та ін.).

Метою даної статті є з'ясування особливостей перебігу процесів прийняття та емансипування у різних видах особистісних проєктів.

Виклад основного матеріалу. Полісоціальність сучасного світу, і тим паче сучасність з її кризовими викликами, сприяють розширенню смислового контексту життєвого досвіду людини, але не завжди додають можливостей для її особистісного саморозвитку. Відмінною особливістю сучасного світу у якому формується особистість, як справедливо зауважив Д. Леонтьєв, є «неможливість ухилитися від взаємодій» [5, с. 121]. Як наслідок, особистість як суб'єкт розвитку постає перед необхідністю частих виборів у своїх вчинках, поведінці та, навіть, при різкій зміні суспільних цінностей – переосмисленні смислів власного життя. Людина у світі непереборної «множинності істин» разом з тим одночасно переживає й декілька соціальних ролей. Для збереження власного внутрішнього балансу простішим є шлях прийняття людиною певних проголошених норм, установок, цінностей, що може призвести до її «відмови» від унікального проєкту власної особистості.

«Присвоєння» визначених соціумом культурних норм і цінностей та характерних певним соціальним ролям особистісних рис забезпечує перебіг адаптаційного процесу людини до змінених умов її існування.

Роль адаптації у житті людини не можливо переоцінити. Втім, розуміння її змісту та функцій у становленні і розвитку особистості неоднозначне.

Вузьке розуміння процесу адаптації ґрунтується на її трактовці як підкорення індивіда умовам середовища. Середовище, з такого погляду, визначається як безпосереднє оточення індивіда, тобто таким, що є обмеженим певними просторово- часовими рамками життя індивіда. Людина є заручником умов, що склалися у її житті, і, щоб зберегти баланс, вона змушена пристосовуватись до них. У межах такого розуміння мова про саморозвиток особистості є недоцільною. (126)

Сучасна психологічна наука схильна пов'язувати у становленні особистості її саморозвиток з адаптаційними процесами соціалізації, як прийняття культурних цінностей.

У психоаналітичному напрямі наводиться два різновиди адаптації, за аналогією до введених З. Фройдом понять про «аллопластичні» і «аутопластичні» зміни. Аутопластична адаптація забезпечується певними змінами особистості у її структурі, вміннях, навичках, за допомогою яких людина пристосовується до середовища (адаптація як пристосування). Аллопластична адаптація відбувається за рахунок здійснених людиною змін у зовнішньому світі з метою приведення його у відповідність до своїх потреб. Звісно, існує й інший шлях – пошук і переміщення людини у те середовище,

що, на її погляд, є сприятливим для неї. Зауважимо, що останній шлях, на відміну від виділених двох попередніх, не завжди прийнятний для «некочових» осіб, але також має місце, у результаті якого багато успішних на певний час країн мають діаспори різних національностей.

Сучасний психологічний погляд на проблему адаптації як процесу з функцією рівноваги у певній функціональній системі (від фізичних до соціальних) дозволяє розширити розуміння «змін у зовнішньому світі» при аллопластичній адаптації. Дієвість кожної функціональної системи забезпечується певною активною підсистемою (організм, суб'єкт, соціальний інститут тощо), що «запускає» механізм розвитку.

Переконливе обґрунтування такого погляду наведено у роботі Г. Балла, у якій автор, вслід за Ж. Піаже, розглядає адаптацію як єдність протилежно спрямованих процесів: акомодатії і асиміляції [1]. Перший – забезпечує модифікацію функціонування організму чи діяльності суб'єкта відповідно до властивостей середовища (аутопластична адаптація). Другий – змінює певні компоненти середовища, відповідно переопрацьовуючи і включаючи їх у схеми поведінки.

Звісно, на ранніх етапах розвитку дитини переважає пристосування до навколишнього середовища. У подальшому, набуті психічні та психологічні особливості людини приймають рис самостійності і, впливаючи на середовище, визначають напрям розвитку особистості. Психологічно зріла особистість за допомогою інтерпретації і розуміння власного життєвого досвіду та відкритому діалогу з іншими (у тому рахунку і з Я-іншим) стає творцем себе, соціокультурного досвіду, розширюючи, тим самим, просторово-часові межі свого середовища.

Саморозвиток забезпечується усвідомленим чи ні самопроекуванням власної особистості. Особистісні проекти залежно від рівня особистісного розвитку та особливостей проходження адаптаційних процесів мають різні види. Н. Чепелева виділяє три основні види особистісних проектів: соціально орієнтовані, особистісно орієнтовані, альтернативні [7, с. 13-14]. Основними завданнями першого виду проекту є процеси соціалізації, а другого – унікальні особистісні трансформації. Третій вид особистісного проекту спроможна вирисовувати лише зріла особистість, задумуючи власні ідеальні шляхи розвитку.

Особистісні проекти ґрунтуються на засвоєних людиною культурних нормах і цінностях, частка «присвоєних» цінностей у оберненому порядку визначає ступінь самостійності самопроекту. Реалізація соціально орієнтованого проекту особистості запускається процесом пристосування до соціокультурного середовища людини. (127) Такий проект особистості будується та розгортається в обмеженому просторово- часовому вимірі свідомості людини та узгоджується із засвоєними нею тих смислових утворень, які прийняті її оточенням. Реалізуючи особистісно орієнтований проект людина адаптується до вимог середовища, на яке вона орієнтується у своїй поведінці, яке є більш широким, не обмежується безпосередньо отриманим нею досвідом. Породжені індивідом смисли, або переосмислені

значимості сучасної цивілізації стають не лише регуляторами діяльності, а й складовою структури особистості. Пристосування до більш «широкого світу» зумовлює зміни у «вузькому» безпосередньому оточенні. У такому разі відзначається розвиток особистості щодо її попереднього стану.

Зауважимо, що реалізація самопроекту з чіткою особистісною орієнтованістю може зробити людину заручником поставлених до себе вимог, які не сприяють її саморозвитку. Наприклад, серед самопроектів, у яких яскраво виражено прагнення до власного ідеалу особистості, позбавленого наявних негативних, з погляду автора проекту, якостей, нерідко зустрічається спрямованість не стільки на особистісний розвиток, скільки на циклічне «самокопання», боротьбу із усталеними особистісними страхами, комплексами тощо. У такому разі, неприйняття певної частини своєї особистості, не сприяє саморозвитку, а спонукає до подальшого інтенційного самодослідження в усталених рамках власного світосприймання.

Реалізація альтернативного проекту особистості також може розглядатись через пристосування, але пристосування відбувається до «розширеного» світобачення, яке ґрунтується на сприйнятті світу не у статичності (як у особистісно орієнтованому проекті), а в динамічності, з урахуванням його розвитку та передбаченням себе у майбутньому. Унікальні особистісні проекти на стадії породження передбачають збагачення життєвого досвіду людини, що дозволяє розширити простір смислового осягнення дійсності. Цьому сприяє розуміння, інтерпретація, осмислення або прийняття різних світів: власного, який вирисовується із життєвого досвіду і відображає події власного життя, та інших, які присвоюються у процесі життя і включають у себе події навколишнього світу, що не належать людині [4].

Отже, врахування тих смислів, за якими людина розуміє та трактує середовище свого існування, дозволяє розглядати процес адаптації як прийняття соціокультурних цінностей у контексті саморозвитку особистості та орієнтованості проектів її особистості. Особистісні смисли змінюють «психологічне середовище не меншою мірою, як зміни об'єктивних властивостей оточення» [1, с. 121].

«Вибір» людиною того чи іншого виду проекту своєї особистості обумовлений її психологічним середовищем, її картиною світу, представленістю і значимістю в ній суб'єктивного часу і простору. Реалізація задуманого особистісного проекту відбувається за допомогою механізму адаптації до того психологічного простору, відповідно з яким узгоджуються її думки та дії. Соціалізуючись, людина освоює власний життєвий досвід, стає культурно- історичним суб'єктом, який розглядає історичне минуле як власне минуле і несе відповідальність за майбутнє, як за своє майбутнє.

Адаптація як розвиток особистості передбачає вихід за звичні просторово- часові межі, що сприяє розширенню осмислення контексту особистісного проекту (128) та, почасти, забезпечується протіканням смислотворчого процесу «звільнення» свідомості від соціокультурних обмежень. Цей процес, у першу чергу, забезпечується емансипацією від соціокультурних норм, ідеалів, установок тощо, які людина до того

неусвідомлено приймала, відміною встановлених ними певних обмежень чи, принаймні, усвідомлення цих обмежень. Світоглядний відхід від соціокультурних обмежень відбувається за рахунок встановлення діалогу з об'єктом залежності: засвоєними нормами.

Трансцендентне розуміння особистістю смислу свого буття та власної особистісної мінливості сприяє породженню задумки себе можливої, бажаної та дозволяє вирватись із замкненого кола обумовлених культурою беззаперечних цінностей, що, в свою чергу, є непростим завданням для людини, яка змушена щодня вирішувати буденні рутинні справи.

Розширення контексту осмислення особистісного проекту як процес «звільнення» від соціокультурних обмежень відбувається одночасно за допомогою як привласнення певних культурних цінностей власного життєвого простору, так і емансипування від них. Недостатність функціонування одного з двох процесів зумовлює обмеженість розуміння людиною власного життєвого досвіду та має певні негативні наслідки у становленні психологічно зрілої особистості.

Психологічні можливості розширення контексту осмислення особистісного проекту починають закладатися з раннього віку дитини. Одним із перших механізмів, що забезпечує заперечення прийнятих норм є емансипація, реакції якої яскраво проявляються у підлітковому віці. У зв'язку з цим, щодо опису особливостей підліткового віку, став розповсюдженим термін «реакція емансипації», який введений Н. Івановим (1973) як гіпертрофоване прагнення підлітків до самостійності, наслідком якого може бути втікання з батьківського дому, бродяжництво.

Емансипація у такому розумінні визначається як протест особистості певним встановленим нормам, що не призводить до особистісного зростання. Емансипація у психологічній літературі розглядається і як засіб розвитку особистості. У цьому випадку, емансипуючись, індивід приймає та переживає у власному досвіді існуючі норми, а згодом трансцентентується від них.

Емансипація як одна із форм протесту, як і інші форми: опозиціонування, невдоволення, аномія, негативізм, есканізм, розгортається на фоні внутрішніх протиріч і конфліктних умов. Втім, на відміну від інших форм протесту емансипація помітно вирізняється і, за певних умов, отримує позитивного змісту у розвитку особистості, використовуючись у контексті незалежності, свободи, відповідальності [3].

Здатність усвідомлювати себе як особистість і бути незалежною у філо- та онтогенетичному розвитку формується дещо пізніше від групових, ітентерактивних форм активності. Емансипація у соціалізації особистості розглядається як іманентна сила розвитку, що відповідає внутрішній його логіці. Прагнення до самостійності і емансипація є необхідною умовою розвитку особистості та чинником становлення взаємостосунків із значимим оточенням [2, 3, 5, 6].

Д. Леонт'єв пов'язує еволюцію емансипації з розвитком смислової сфери особистості. Перше народження особистості (вік трьохрічного

негативізму за (129) О. Леонтьєвим) дослідник визначає як операційну емансипацію дитини від дорослого, яка забезпечується самостійними фізичними діями, моторною активністю, але смислові орієнтації дитини обмежуються виховним впливом і характеристиками сімейного середовища. Коли власна активність суб'єкта починає відігравати ключову роль у виробленні смисложиттєвих орієнтацій, особистість набуває інтенційної, смислової емансипації [5, с. 124]. Д. Леонтьєв наголошує, що тільки інтенційна емансипація, вироблення власної позиції дозволяє людині стати самостійною, автономною особистістю, яку забезпечує «рефлексивна критична самостійна позиція стосовно інших соціальних груп і спільнот, членом яких є людина» [5, с. 125]. У протилежному випадку, за словами автора, відбувається «втеча від відповідальності», що іманентно втечі від особистості. Таке розуміння емансипації дозволяє Д. Леонтьєву, вслід за М. Бубером, чітко вирізнити особистість й індивідуальність: індивідуальність – «те у нас, що відособлено», а особистість – «що відкрито світу і діалогу з іншими людьми» [5, с. 126].

Відкритість діалогу, розширення контексту осмислення життєвого досвіду є завжди виходом за певні рамки. Сенси завжди виводять за межі ситуації. Втім, як зазначає Д. Леонтьєв, смисловий рівень регуляції поведінки людини може бути й тільки адаптивним [5, с. 129]. У цьому випадку, людина приймає готові сенси свого оточення, без спроб їх переосмислити чи переоцінити.

Вищий рівень особистісної зрілості людини забезпечується її здатністю до трансценденції, що пов'язана з її інтенційністю, спрямованістю на щось поза собою [5, с. 130; 8]. Особистісний розвиток і трансценденція – це складний тернистий шлях. У сучасному світі не мало можливостей виживати і адаптуватись без трансцендентування. Соціальні ситуації розвитку людини не передбачають завдань, вирішення яких вимагає трансцендентування особистості. Цілі цього процесу не мають причин, але зумовлюються внутрішньою, екзистенційною необхідністю.

Отже, прагнення до емансипації характерне для всіх вікових періодів, але його прояви об'єктивуються на трьох рівнях: операційному, смислового, інтенційному, які відповідають рівню розвитку особистості.

Іntenційної емансипації можуть набувати особи не молодші за юнацький вік. Інтенсивне формування в юнацькому віці світоглядних установок та вирішення завдань з самовизначення часто зумовлюють соціальний протест молоді як спробу побудувати свою систему цінностей, знайти нові цілі і принципи, які визначать сенс життя і його спрямованість. У випадку, коли протест обумовлений логікою реалізації власних життєвих завдань, цінностями і внутрішніми смислами особистості, сформованими на основі власного досвіду, можна говорити про набуття інтенційної емансипації. Однак зрілий ціннісний протест, спричинений інтенційно-смисловою емансипацією, духовними зусиллями, – характерний далеко не всім юнакам: «Більшість молодих людей, будучи інфантильними, поринають у безодню протесту спонтанно, надихаючись не власними продуманими і

вистражденими переконаннями у результаті духовної роботи, а ідеями лідерів (часто деструктивними), тобто не володіючи справжньою самостійністю, автономністю і цілісністю особистості [3, с. 95].

Безперервна емансипація, сполучена з прийняттям (визнанням можливості й права існувати, бути) того, від чого і відбувається емансипація, в основі якої лежить (130) самодетермінація особистості, є шляхом досягнення самостійності поглядів, переконань. Напротивагу, негативні форми емансипації, пов'язані з психологічною незрілістю і інфантилізмом особистості, призводять до відмови самовизначення, а іноді й до нездатності самоідентифікуватися.

Таким чином, наведені твердження дозволяються прийти до наступних висновків.

Саморозвиток особистості забезпечується як процесами прийняття соціальних норм, культурних цінностей, встановлених зразків людських взаємин, визначеної траєкторії розвитку особистості тощо, так і емансипуванням від них. Недостатність чи гіпертрофоване функціонування одного з визначених процесів може призводити до інфантилізму, відмови від самовизначення, особистісного розвитку, передбачень власної особистості у майбутньому – відмови від самопроекування особистості.

Особливостями перебігу процесів прийняття та емансипування визначається ступінь розширення контексту осмислення особистісного досвіду, який відбивається на «побудові» проектів особистості за видом їх орієнтованості.

Соціально орієнтований особистісний проект, основним змістом якого є відповідність особистості вимогам певних соціальних структур та зразкам поведінки у різних сферах життя, є відбитком передбачення успішної адаптації до обмеженого у світосприйманні соціокультурного простору людини та прийняття смислів свого оточення без спроб їх переоцінки. Реалізація соціально орієтованого проекту забезпечується змінами особистості у її структурі, вміннях, навичках, за допомогою яких людина пристосовується до середовища. Соціальна орієтованість проекту особистості є відбитком смислової адаптивної емансипації у певних просторово- часових рамках життя людини.

Побудова особистісно орієтованого проекту передбачає прийняття норм того середовища, на яке людина орієтується і яке не обмежується безпосередніми її взаєминами. Пристосування до «більш широкого світу» зумовлює зміни у зовнішньому оточенні з метою приведення його у відповідність до своїх потреб. Особистісна орієтованість самопроекту є також відбитком смислової адаптивної емансипації, але у більш широкому контексті життя людини та з акцентом на унікальні особистісні трансформації.

Чітка орієтованість самопроекту (соціальна чи особистісна) при його реалізації може зробити особистість заручником поставлених до себе вимог, що не сприяють її саморозвитку. Здебільшого, особистість, переживаючи декілька соціальних ролей у різних сферах своєї життєдіяльності, має

змішані види особистісних проєктів: соціально-особистісної та особистісно-соціальної орієнтації. У їх змісті на перший план виносяться передбачувані образи себе з вирішенням завдань соціалізації і адаптації до очікуваних життєвих умов власних особистісних якостей, або історії розвитку своєї особистості у межах засвоєних культурних норм і зразків поведінки відповідно.

Особистісно-альтернативний автопроєкт із задумами власних ідеальних шляхів розвитку передбачає прийняття норм передбачуваного світу майбутнього, який постійно розвивається, спонукаючи особистість до самоздійснення у майбутньому та набуття інтенційно-сміслової емансипації, яка не передбачається наявною соціальною ситуацією розвитку людини, а є екзистенційною необхідністю. (131) Будуючи такий проєкт, особистість керується не усталеними у соціумі чи встановленими у дитячі роки певними закономірностями, а проявляє лабільність у світі випадковостей, вибираючи бажані стратегії розвитку.

Список використаної літератури

1. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г.А. Балл // Вопросы психологии. – № 1. – 1989. – С. 119-122.
2. Выготский Л.С. Проблема возраста / Л.С. Выготский // Собрание сочинений: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1984. – Т.4. – С.244-268.
3. Гусейнов А.Ш. Феномен эмансипации в контексте протестной активности личности / А.Ш. Гусейнов // Человек. Сообщество. Управление. – 2013. – №1. – С. 86-99.
4. Зазимко О.В. Дискурсивні практики збагачення часової транспективи у самопроєктуванні особистості / О.В. Зазимко // Актуальні проблеми психології. – 2015. – Том. II: Психологічна герменевтика. – Вип. 9. – С. 85-105.
5. Леонтьев Д.А. Личность в непредсказуемом мире / Д.А. Леонтьев // Методология и история психологии. – 2010. – Т. 5, вып. 3. – С.120-140.
6. Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. Г. Швейник, Г. Новичкова / Э. Фромм. – М.: Академический проект, 2008. – 256 с.
7. Чепелева Н.В. Самопроектирование и развитие личности / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології. – 2015. – Том II: Психологічна герменевтика. – Випуск 9. – С. 4-17.
8. Giorgi A. Whither Humanistic Psychology? / A. Giorgi // The Humanistic Psychologist. 1992. Vol. 20. № 2–3. P. 422–438.

Процессы принятия и эмансипации в саморазвитии личности

Статья посвящена описанию обеспечения саморазвития личности одновременно- последовательным протеканием процессов принятия культурных ценностей и эмансипирования от них, который при определенных дисбалансах имеет негативные последствия в становлении личности. Показано, что степень расширения контекста осмысления личного

опыта как «выход за рамки» восприятия мироустройства, человеческих взаимоотношений, изменчивости личности отражается на «построении» различных видов проектов личности.

Ключевые слова: принятие, адаптация, эмансипация, трансцендентирование, саморазвитие, личностный опыт, личностный проект.

The processes of acceptance and emancipation in the self-development of the individual

The article describes the process of ensuring personal development, provided that the processes of cultural values acceptance and also emancipation from them happen simultaneously and consistently, the latter process having under certain imbalances negative consequences for personality formation. It is shown that the degree of expansion of the context of personal experience comprehension as "going beyond" the perception of the world order, human relations, the individual variability is reflected in the "construction" of different types of personal projects.

Key words: acceptance, adaptation, emancipation, transcending, personal development, personal experience, personal project.